

ПАРАДИГМИ ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ МОВИ

В.М. Миронова, докторант

ЛАТИНА НАПРИКІНЦІ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ЕПОХИ: СТАН І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Середньовічна латина є продовженням шкільної і літературної латини періоду пізньої Римської імперії. У статті розглядається лінгвістична ситуація до падіння Імперії. Матеріалом дослідження є адміністративні документи і грамоти пізньої Римської імперії.

Medieval Latin is a continuation of scholar and literary Latin of late Rome empire period. The article deals with linguistic situation before the fall of the Empire. Official documents and edicts (official orders) of the late Rome empire period are under research.

У III столітті Римська Імперія зазнавала постійних криз. Перси, готи, аламани та інші варварські народи передрікали римлянам болісну поразку; всередині нескінченні повстання буквально розривали країну. Коли нарешті варварів відтіснили і єдність імперії було відновлено, світ докорінно змінився. Рим більше не був центром політичного і культурного життя. Імператори жили в Мілані, Трирі, Константинополі та в інших містах. Ці міста часто являли собою більш сприятливий ґрунт для інтелектуального життя ніж колишня столиця, і можна було вже тоді передбачити майбутній лінгвістичний розкол.

Сенат вже більше не мав політичного значення. Імператор називався *dominus* і був всемогутнім, його міністри складали *consistorium sacrum*, придворні чиновники мали титул *comites*, тобто “помічники сеньйора, графи”. Імператори запровадили в суспільстві систему станів, за якою кожна особа пов’язувалася з певною професією і певним соціальним класом. Тоді ж встановили нову систему почесних звань. Імператор міг зватися *gloriosissimus*, *serenissimus*, *chrestianissimus*, чиновники поділилися на чотири класи і йменувалися *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi* та *perfectissimi*. Між іншим, до імператора зверталися словами *vestra maiestas*, *vestra*

gloria, vestra pietas, до інших осіб, залежно від їх рангу, словами *vestra excellentia, eminentia, magnificentia, spectabilitas* і т.д. Сани *beatitudo* і *sanctitas* надавалися церковним сановникам. Імператор, кажучи про себе, говорив *nos*, а не *ego*, слуга мав звертатися до нього не *tu*, а *vos*. Під впливом офіційної мови таке вживання множини швидко поширилося на всі соціальні прошарки і трохи згодом почали вживати множину ввічливості при звертанні навіть до своїх колег¹.

Адміністрація імператора, а за нею і церковна канцелярія ввели також інші вислови, що увійшли до середньовічної латини. Наприклад, дуже часто вживали дієприкметники *suprascriptus, supraddictus, praedictus, memoratus* замість анафоричного займенника *is*. У більшості європейських мов надмірне вживання таких слів як “вищесказаний, вищезгаданий, вищеназваний” й досі є ознакою формалізму і педантичності. Таким же чином часто заміняли *hic* на *praesens* і писали *praesenti iussione praescipimus, scriptis praesentibus adhortamur, lator* або *portitor praesentium (litterarum), praesens portitor* і т.д. Надавали перевагу абсолютним аблативам типу *habita districtione (= cum districtione), excusatione cessante, cmissa excusatione, excusatione postposita (= sine excusatione)*. Латина не мала дієприкметника теперішнього часу дієслова *esse*. З цього виплутувалися, користуючись дієприкметниками *consistens, constitutus, positus*, наприклад коли, зверталися в листуванні до того чи іншого чиновника *Romae constitutus*. Як вважається, саме в офіційній мові імперії розвинулося вживання абстрактного іменника *ministerium* та *imperium minister* замість *imperator*. В документах і грамотах пізньої Античності і Середньовіччя можна часто зустріти слова *officium, obsequium, coniugium, matrimonium* у значенні “чиновник” і “жінка”. Слово *testimonium* знайшло своє відображення у французькому *temoin, potestas* в італійському *il podesta*; див. Lex Sal. 56, 1 *tria testimonia iurare debent* “трое свідків мають присягнути”; Cod. Theodos. III, 11, 1 *ad magnificam potestatem qui principis auribus hos posit intumare resurgat* “нехай він звернеться до високопоставленого чиновника, який може нагадати про це імператорові”.

У 313 році імператор Константин видав знаменитий Міланський едикт, де він проголосив свободу віросповідань, а в 392 році імператор Феодосій заборонив язичницькі культу і відтоді повністю запанувало християнство. Християни вели окреме життя, вони утворили окрему групу з великою кількістю адептів, яку

зневажали, а часто й переслідували. Їх партикуляризм сприятливо вплинув на створення нової говірки, яку язичники розуміли так погано, як і нову ідеологію. Тепер вони (християни) були володарями суспільства і нав'язували іншим свої ідеї і мову².

Спочатку в Європі нову релігію сповідували люди зі східних країн, які говорили грецькою мовою, і протягом майже двох століть грецька мова була мовою церкви навіть у Римі. Ось чому велика частина слів християнського вокабуляру запозичена з грецької. В основному це іменники на позначення організацій та церковних інституцій, які пізніше були латинізовані. Таким чином, слово *ecclesia* є дуже давнім запозиченням і це доводить наголос *ecclesia*, а не *ecclesia* (див. далі). Ось кілька слів такого типу: *episcopus*, *presbiter*, *diaconus*, *evangelium*, *baptista* або *baptismus*. Через Біблію до Європи потрапили кілька гебраїзмів таких як *sabbatum*, *pascha*, *satanas*, *gehenna*. Романські народи включили ці слова до своїх мов, щоб до них легко можна було додати латинські суфікси. Так виникли т. зв. змішані утворення: *episcopatus*, *episcopalism*, *baptisator*, *paschalis*.

Цікавим однак є той факт, що, тоді як більш-менш конкретні реалії передавалися запозиченими словами, для позначення абстрактних понять християнської віри використовувалися латинські слова. Таке смислове навантаження мали давні латинські слова *credere*, *fides*, *gratia*, *salus*, *revelatio* та багато інших слів з християнським змістом, які мали грецькі відповідники. Щоб формувати нову ідеологію латинською мовою, було утворено крім того певну кількість нових слів. Наприклад, з приходом християнства з'явилися такі слова як *salvare*, *salvator*, *sanctificare*, *sanctificatio*, *trinitas*, *incarnatio*, *carnalis*, *passibilis*, *transgressor*. Язичники докоряли християнам у порушенні чистоти мови. Щодо слова *salvator* святий Августин (Serm. 299,6) сказав так: *Nec quaerant grammatici quam sit latinum, sed christiani quam verum. 'Salus' enim latinum nomen est. 'Salvare' et 'salvator' non fuerunt haec latina antequam veniret salvator. Quando ad latinos venit, et haec latina fecit.* - Нехай граматисти не питають себе чи є слово латинським, а от слова *salvare* і *salvator* не були латинськими до приходу Спасителя. Коли він прийшов до романських народів, він ввів ці реалії латинською мовою.

Європейські християни іноді могли вибирати серед багатьох латинських слів, коли вони мали виражати свої ідеї. У латині була

ціла низка дієслів зі значенням “молитися”: *obsecrare, orare, petere, precari, rogare* і т.д. З усіх цих дієслів *orare* було вже давно витіснене іншими з повсякденної мови і вживалося тільки у кількох сталих висловах, які часто мали архаїчне і урочисте забарвлення. Тому це слово вибирали для позначення християнської молитви і таким чином дали нове життя слову, яке вже майже зникло з латинської мови. Дуже корисно було б розглянути історію слова *gentes*. Щоб передати вираз “язичники”, християни спочатку вагалися у своєму виборі між грецьким запозиченням *ethnici* та латинськими словами *nationes* і *gentes*. Врешті-решт, перевагу надали слову *gentes*. Причиною такого вибору було те, що ще в класичній мові це слово мало pejоративне навантаження, оскільки мали звичку протиставляти два вирази *populus Romanus* і *gentes*. Через це протиставлення слово *gentes* набуло значення “варварські народи, чужинці” і мало відтінок зневаги, що сприяло вживанню цього слова у християнстві і перетворенню значення на “непосвячені”, “язичники”.

Часто підкреслювалось значення Святого письма для християнської релігії. Не дивно, що християнська латина зазнала великого впливу мови Біблії, яку він чув у церкві, навіть найскромніші люди, які не вміли читати. Однак давні переклади Святого письма були дуже буквальними і т.ч. іврит і грецька мова здійснювали певний вплив навіть у галузі синтаксису. Ось два приклади, що можуть проілюструвати механізм і результат такого впливу Біблії.

Перший приклад стосується синтаксису. У народній латині можна помітити певну тенденцію до поширеного вживання прийменника *in*. Казали *offendere aliquem in aliqua re*, а не тільки *in manu tenere, in equo vehi*. Давні перекладачі спиралися на цю тенденцію, коли вони писали такі фрази як *virgam in qua percussisti flumen accipe in manu tua* (Exod., 17,5) – візьми у свою руку жезл і вдар ним по воді, і *fugavitque Gosua Amalek et populum eius in ore gladii* (Exod., 17,13) – Джошуа переміг Амалека та його народ одним ударом меча. Але вони б ніколи не вибрали такого оригінального і дивного для романських народів вислову, якби вони не прочитали у Септуагінті фрази, де грецький прийменник *ἐν* має таке саме інструментальне значення. Це вживання грецького прийменника залежить в свою чергу від конструкції в оригіналі, написаному давньоєврейською мовою. Давньоєврейський приклад вплинув на грецьку версію, а та в свою чергу стимулювала тенденцію, що

прослідковується в латині. Ця тенденція була однак такою слабкою, що святий Августин вважав за необхідне пояснити приклад, який ми б хотіли передати такими словами 'in qua percussisti' dixit pro eo quod dicimus 'de qua percussisti' і підкреслив, що вживання *in* замість *de* належить мові Біблії. Слідуючи прикладу Біблії, отці церкви дуже часто користувалися *in* інструментальним, який т.ч. почав вживатися у літературній латині християн.

Другий приклад може бути більш корисним. Перекладаючи давньоєврейський текст, Сімдесят тлумачів часто вибирали одне грецьке слово, щоб передати певне давньоєврейське слово, нехтуючи при цьому полісемією оригіналу. Таким чином, давньоєврейське *māšāl* – “порівняння”, “прислів'я”, “промова”, “слова” завжди перекладали як *παράβολή*, хоча це грецьке слово не має значення “порівняння”. У латинських версіях Біблії часто запозичували грецьке слово *parabola* у всіх значеннях давньоєврейського оригіналу, навіть у значенні “слово”. З мови Біблії вживання слова *parabola* у значенні “слово” перейшло і почало широко використовуватись у повсякденній мові християн, а коли, після константинівського миру, християнство розповсюдилося у всьому суспільстві, *parabola* стало словом повсякденного вжитку. Було навіть утворено слово *parabolare*, яке вперше зустрічається у тексті епохи Меровінгів Visio Baronti, розділ 1: *ille nihil valuit parabolare sed digito gulam ei monstrabat* – він нічого не міг сказати чоловікові, а лише показував пальцем на рота. Італійське *parlare* і французьке *parler* показують, що у розмовній латині Пізньої Античності це дієслово вже заміняло дієслово *loqui*, яке не лишило слідів у романських мовах³.

Політична, соціальна й духовна революції III-IV ст. об'єднали інші сили, які швидко трансформували мову. Класична латина була створена і розвинута римською елітою. В цей період потрясінь Рим і Італія поступилися місцем провінціям і високі класи суспільства обновилися. Витонченість вже не збереглася як кількісний ритм. У класичній вимові наголос був музичним, тобто він по суті передбачав підйом голосу, але елемент динамічності був дуже слабким. Римляни легко відчували різницю між довгими і короткими складами, а отже кількість мала фонологічну функцію: слово *ānus* “стара жінка” відрізнялося від *ānus* “кільце”, а також від *annus* “рік”. Але в III-ому столітті стала загальноприйнятою нова вимова. Наголос набирив все більшої динамічності, аж поки не став виключно динамічним. Все

зростаюча динамічність наголосу докорінно змінила колишній кількісний ритм. Наголошені короткі голосні стали довгими, а ненаголошені довгі короткими. Це, між іншим, означає, що *tun ānus* зник з розмовної мови. Святий Августин зазначав, що його співвітчизники не чули більше класичної кількості складів і казали, наприклад, *cāno* замість *cano*. Новий мовний ритм базувався на наголосах, як і в сучасних романських мовах. Для віршування зникнення класичної кількості мало надзвичайне значення, як ми побачимо далі. Для фонетичної системи розмовної мови наслідки були менш серйозними⁴.

Відомо, що у відкритих наголошених складах *i* та *u* коротке мали той самий тембр, що й *e* та *o* довге: у більшій частині Романії *piram* перетворилося на *pēra*, а трохи згодом *gulam* на *gōla* з тими ж звуками, що й *tēla* і *sōla* (див. іт. та ісп. *perat, tela, gola*, фр. *poire, taile, queule, seule*). В той самий час голосні *e* і *o*, які мали більш відкритий тембр ніж *ē* та *ō*, дифтонгізувалися: *ferum* стало *fero*>*fiero*, а пізніше *novum* – *novo*>*nuovo* (див. іт. *fiero, nuovo*, ісп. *fiero, nuevo*, старофр. *fier, nuef*). Колишній дифтонг *ae*, який з часів республіки мав тенденцію спрощуватися до *e* відкритого, зазнав таких же змін як *ē*: таким чином, *caelum* стало *celu* і вимовлялося тепер *cielo* (див. іт., ісп. *cielo*, фр. *ciel*). Монофтонгізація *oe* мала своїм наслідком *ē* закрите; наголошена голосна у слові *poena* не відрізнялася від наголошеної голосної у слові *vēna* (див. іт., ісп. *pena, vena*, фр. *peine, veine*).

Латинська орфографія зазнала змін у вимові. У написах імператорської епохи зустрічаються слова *veces, menus, columnas* замість *vices, minus, columnas* або *egrotus, eris, Advaentus, Numeratio, amenus, Phebus* замість *aegrotus, aeris, Advaentu, Numerio, amoenus, Phoebus*. У авторів раннього Середньовіччя орфографія часто була такою хаотичною, що ледь можна було зрозуміти смисл тексту і визначитися з вимовою, яка ховається за незграбним вживанням літер *i, e, u, o, ae, oe*, як ми побачимо далі.

Ненаголошені голосні випадають і таке явище як синкопа (випадіння літери або складу) стає все більш частим по мірі того як розвивається динамічний наголос. У підручнику з орфографії Пізньої Античності, *Appendix Probi*, читаємо наступні правила: *masculus non masclus, vetulis non veclus, frigida non fricda, tabula non tabla, viridis non virdis*. З цих синкопованих форм й походять французькі слова: *mâle, vieil, froid, table, vert*.

Оскільки кількісний ритм зник, старе правило передостаннього складу більше не діяло. Тому слова, запозичені з грецької мови, порізному розглядалися у класичну (або архаїчну) епоху і пізніше. За часів Цицерона римлянин, розмовляючи рідною мовою, не міг зберігати грецький наголос слів φιλοσοφία і ακαδήμεια. Ставити наголос на передостанньому короткому і не ставити його на передостанньому довгому вважалося проти норми латинської мови. Отже Цицерон казав *philoso phīa* і *academī a*. Але після зникнення вокалічної кількості, яка відбулась також і в грецькій мові, романські народи могли сприймати чужий для них наголос *philosophi a* і *acade mia*. Таким чином, в розмовній латині кінця Античності існувало два способи наголошувати грецькі слова. Запозичення, що проникли у повсякденну мову до великих змін III-ого століття, були повністю латинізовані: напр., *καμάρα* і *ἐκκλησία* стали *ca mera* і *ecclē sia*.

Більш свіжі запозичення зберегли грецький наголос: таким чином, слово *ἔρημος* дало *e remus*, як у романських формах: іт. *ēremo* і *ermo*, ісп. *yermo*, старофр. *erm*. Існувало навіть кілька слів, що мали як грецький так і латинський наголос, як от *βούτυρον* та *ἔγκανστον*, які з'явилися в Італії у латинізованій формі *buty rum* і *encau stum* (звідси іт. *butirro* та *incostro>inchiostro*), в Галії з грецьким наголосом *bu tyrum* і *e ncaustum* (звідси старофр. *burre>beurre* і *enque>encre*). У літературній латині кінця Античності і Середньовіччя ситуація не є цілком зрозумілою. Часто дотримувалися класичної системи запозиченої у античних поетів і писали, наприклад, у метричних віршах *sophīa*, але тип *philosophīa*, *academīa*, *abyssus*, *problēma* був більш вживаним. До того ж, у ритмічній поезії можна було зустріти *Antio chia*, *Alexa ndria*, *Theo dorus*, *ortho doxus*, *ty rannus*, *spe leum*, *sarcopha gus* від грецьких слів *Ἀντίοχεια* і т.д. Тільки якщо модель була багатоскладовою з наголошеним останнім складом, латиняни не могли зберігати наголос оригіналу. В цьому випадку вони чули другий наголос на третьому з кінця складі і таким чином, слова такого типу мали наголос на передостанньому складі у латинській мові: *Θησαυρός*, *Ἄγαθά*, *βαπτισμός*, *the saurus*, *ba ptismus*, *Agatha* були іноді наголошені у латинських віршах⁵.

Крім того, треба звернути увагу на переміщення наголосу, що відбувалися у певних словах латинського походження. Загалом же місце наголосу не змінилося; однак є кілька виключень. Траплялося,

зокрема, так, що наголос складного дієслова переміщувався з префікса на корінь, перша голосна якого часто вимовлялася. Таким чином, *contīnet* було замінено на *conte net* у розмовній мові (іт., ісп. *contie ne*, фр. *contie nt*). Тексти рясніли прикладами такої “перебудови”: *depremit, displacet, incadit* і т.д., а у віршуванні наголос часто ставився на передостанній склад навіть коли голосна не змінювалась: *indu it, invo cat, retu lit* і т.д. Хоча в таких випадках у класичну епоху передостанній склад був коротким, переміщення наголосу все одно відбувалося, оскільки кількісний ритм зник і правило передостаннього складу втратило силу.

Іншою групою слів, в яких відбувається переміщення наголосу була група, де передостанній склад складається з короткої голосної, за якою слідує *muta cum liquida*. Відомо, що класичний наголос мав тип *i ntēgrum*. У розмовній мові передостанній склад був закритим і наголошеним: *inte g-rum*; див. іт. *inte ro* та *intie ro*, ісп. *ente ro*, фр. *entier*. В Середньовіччі шкільні вчителі і поети не розуміли цієї еволюції і правил античних граматистів. Вони вимовляли *inte grum*, але знали, що за Донатом це слово має вимовлятися *intēgrum* і прагнучи відновити класичну просодію часто замінювали слова *arātrum, theātrum, candelābrum, lavācrum, dolābra, salūbris, delūbris*, в яких передостанній склад був довгим від природи, на *a ratrum, the atrum, cande labrum, la vacrum, do labra, sa lubris, de lubris*.

Зазначимо, що у пропарокситонах типу *filiolum, mulierem, parietem* наголос перемістився з *i* (або *e*) на наступну голосну, яка є довгою і закритою, див. іт. *figliuolo*, ісп. *hijuelo*, фр. *filleul*, староіт. *mogliera*, ісп. *mujer*, старофр. *moillier*, іт. *parete*, ісп. *pared*, фр. *paroi*. Вже в поезії пізньої латини можна часто зустріти довгу голосну у словах *viōla, liliōla, filiōlus, muliērem, pariētem* і т.д.

Розмовна латина Пізньої Римської Імперії зазнала багато інших фонетичних змін. Тут ми згадаємо лише ті, що мають особливе значення для середньовічної латини.

Голосні *e* та *i* у з'янні були закритими, а потім перетворилися у напівприголосну у: *vinea > vinya > іт. vigna, ісп. viña, фр. vigne*.

Автор Appendix Probi застерігав своїх учнів не писати *vinia, cavia, lancia, calcius, baltius*, слова, які багаторазово зустрічаються у латині епохи Меровінгів. Паралельно *o* та *u* в з'янні замінюються на напівголосну; див. *App. Probi: vacua non vaqua, vacui non vaqui*. Іноді ці голосні просто зникали. Замість *quietus, Neapolis, duodecim* казали

quetus, Napolis, dodeci (вимова, що відобразилась у сінізегах середньовічної поезії).

Перед початковою групою *sp, sc, st* з'являється протетична голосна: *ispiritus* або *espiritus, escola, estella, espectare* (часто писали *expectare* і плутали зі складним дієсловом *ex-spertare*); і навпаки *Spania* замість *(H)ispania*.

Напочатку імператорської епохи інтервокальне *v* та напівприголосна *u* перетворилися на білабіальний щілинний (β); звідси, плутанина між *v* та *u* наприклад у написах: *devere, iuvente* < *debere, iubente*, і в Appendix Probi, де зустрічається між іншим *baculus non vaculus, tabes non tavis, plebes non plevis, alveus non albeus*. Пізніше білабіальне *u* стало лабіо-дентальним (*v*); колишня артикуляція збереглася тільки після *g* та *q* (*lingua, aqua, qualis*). Тоді ж германці мали ще один білабіальний звук у словах таких як *werra, wardon*. Коли римляни запозичили ці слова, вони спробували передати цей звук буквосполученням *qu: querra, guardare*.

Приклади, які ми читаємо у Appendix Probi показують, що звук *u* між голосними або після приголосної розчиняється у наступній схожій голосній. Таким чином, *quomodo* скорочується до *comodo* і *comoto* вже у помпейських написах.

Придихання (аспірація) *h*, яке ще у до літературну епоху почало зникати, у пізнішій латині сполучувало лише орфографічним знаком, через що виникало багато непорозумінь: з одного боку *ac, ortus, oroleum, adus* замість *hac, hortus, hordeum, adhuc*, з іншого *habundare, perhennis, chabere, hanelare* (фр. *haleiner*) замість *abundare, perennis, cohibere, anhelare*.

На жаль, ми не можемо детально зупинитися на еволюції звуків *y, dy, gy* (= *i, di, de, gi, ge* перед голосною), тому дамо лише кілька прикладів результатів цієї еволюції: *iam* > іт. *gia*, ісп. *ya*; *diurnum* > іт. *giorno*, фр. *jour*; *radium* > іт. *raggio*, ісп. *rayo*, фр. *rai*; *cirrigia* > іт. *correggia*, ісп. *correa*, фр. *courroie*. Ця еволюція відбувалася ще за імператорських часів, що видно з написів та текстів цієї епохи, наприклад: . Звуки *ty* і *ky* зазнали аналогічної асибіляції. На дошках проклять II-III ст. можна було прочитати *Vincenzus, Vincentzo* (<*Vincentius*), *ampizatru* (<*ampitiatru* < *amphitheatrum*); те саме відбувалося з *ci* перед голосною, про що свідчить плутання між *terciae=tertia, definicionis=definitionis* і т.д., слова, що з'являються у написах починаючи з II ст. У текстах Середньовіччя зустрічається

багато таких слів, як *gracia*, *spacium*, *contemplacio*, *rationabilis*, тоді як слова типу *provincia*, *offitium* зустрічаються набагато рідше.

Ge, *gi* та *ce*, *ci* палаталізувалися та асибілювалися у більшій частині Романії. В цій позиції, літеру *g* спіткала та сама доля, що й літеру *i*, наприклад: *generum* > іт.*genero*, ісп. *verno*, фр. *gendre* та *iacēre* > іт. *giacere*, ісп. *yacer*, фр. *ge sir* і слова *Troga*=*Troia*, *agebat*=*aiebat* і т.д. Перші приклади палаталізації *ce*, *ci* сягають ще у V століття, період, коли з'являється форма *intatamento*. Це явище ми розглянемо далі.

Деякі інтервокальні групи мали тенденцію до спрощення. Таким чином, *-nct-* стало *-nt-*: замість *sanctus*, *cunctus* казали і писали іноді *santus*, *cuntus* (див. іт., ісп. *santo*, тоді як у фр. *saint* палатальний звук зберігся). Набагато раніше *-ns-* скоротилося до *-s-* (панроманське явище). Ще за архаїчних часів читаємо О і автор *Appendix Probi* писав *ansa non asa*, *mensa non mesa*, але звертав увагу й на хибні аналогії: *formosus non formunsus*, *occasio non occansio*. У групі на *-mn-*, два носових звуки асимілювалися в *-nn-*, а іноді в *-mm-*. Тому часто зустрічаються форми типу *alunnius* або *sollemmo* у написах, а в Середньовіччі у текстах (див. іт. *danno*<*damnum*, фр. *somme*<*somnum*). У романських мовах траплялася певна тенденція до асиміляції у групах *-pt-* та *-ps-* (звідси слова *settembris*, *scriserunt* і т.д), а також у групах *-ct-* та *-cs-* (див. *ottobres*, *autor*, *vissi*, *visit*<*vixit*). *Ks* скоротилася до *s* і в інших позиціях, наприклад: *dester*, *iusta*, *conius*<*dexter*, *iuxta*, *coniux* і поради в *Appendix Probi*: *meretrix non menetris*, але з іншого боку *miles non milex*.

Щодо кінцевих приголосних, відомо, що *t* мало дуже слабку артикуляцію ще на початку латинської літератури. В імператорську епоху тенденція опускати цей звук була загальноприйнятою. В *Appendix Probi* пишеться: *numquam non numqua*, *idem non ide*, *olim non ili*. У проклітичних словах *haud*, *sed*, *ad*, *apud*, *quod*, *quid* кінцева приголосна втратила свою сонорність (дзвінкість) перед глухою приголосною, наприклад: *at quem*, *apud forum*, *quot scripsi*. Звідси, велика непевність в орфографії цих слів. Вагання між *apud*-*aput*, *quid*-*quit* дало врешті-решт слова такі, як *capud*, *reliquid*. Але тут треба брати до уваги зникнення *t* кінцевого у розмовній мові, що існувало ще у Помпеї: *quisquis ama valia*, *peria qui nosci amare* + *quisquis amat*, *valtat*, *pertat qui non scit amare*.

У галузі морфології та синтаксису розмовна латина також знала значних змін. Джерела дозволяють нам говорити про початок

занепаду середнього роду, який було замінено чоловічим (*vinum*>*vinus*, *hoc vinum*>*hic vinum*), але множина середнього роду у збірному значенні іноді перетворювалась у жіночий рід (*folium*>*folia*, іт. *foglia*, ісп. *hoja*, фр. *feuille*).

Іменники IV-ої відміни перейшли до II-ої, іменники V-ої відміни до I-ої (*fructus*, ген. (р.в) *fructi* як і *murus*, *muri*; *glacies*>*glacia*). За типом *niger*, *nigra*, *nigrum* починають відмінюватися *acer*, *acra*, *acrum*; *pauer*, *pauera*, *pauerum*. Оскільки часто не розрізняли слова *os* “рот, уста”, *os* “кістка”, останній іменник було замінено на *ossum*, *i* (форма прийнята святим Августином). В середині III-ої відміни нерівноскладові іменники типі *bos*, *bovis*, *lac*, *lactis* нівелюються (вирівнюються) і отримують новий називний відмінок *bovis* і *lacte*.

Відбулися певні зміни й у системі відмінків. Клична форма відходить на задній план і замінюється називним відмінком, а препозитивні звороти, особливо з прийменниками *de*, *ad*, *per*, *cum* все частіше замінюють генетив, датив, аблятив. Узагальнюється вживання акузатива після прийменників; вже в помпейських написах можна було прочитати *a pulvinar*, *cum discentes suos*.

В однині еволюція кінцевих звуків призводить до злиття акузатива і аблятива: *portam*>*porta*, *murum*>*muro*, *canem*>*cane*. Вагання між цими двома відмінками у мові проявляється також у кількох конструкціях. Немає чіткої різниці між *ubi* та *quo*, *in provincia* та *in provinciam*, *in civitatibus* та *in civitates*; акузатив починає вживатися у ролі прямого додатку дієслів *uti*, *egere*, *maledicere*, *persuadere*, *nocere* та ін., він іноді заміняє генетив ціни (*vendere aliquid decem solidos* і т.д), замість аблятива з'являється абсолютний акузатив.

Кажучи про прикметник і прислівник, слід зазначити, що часто відбувалося плутання між позитивним, вищим і найвищим ступенями порівняння. У пізніх авторів часто зустрічається *quam plures*=*complures*, *tam clarissimus*=*tam clarus*, *omnibus maximus maior omnibus*, *bonus quisque*=*optimus quisque*, *citius*, *saepius*, *superius* замість *cito*, *saepe*, *supra*. Вищий ступінь все частіше передавався за допомогою слів *magis* та *plus*, прислівник зворотом таким, як *firma mente*.

Упорядковуються форми займенників. Часто можна було прочитати *illum* замість *illud*, *illae* замість *illius*, *illo* замість *illi*. У розмовній мові відносні займенники *qui* та *quae* витісняють форми

жіночого роду *quae* та *quam*; парадигма також спрощується також злиттям форм *quod, quid, quae*.

Система вказівних займенників була надто складною, щоб вижити. Займенник *is* та *hic*, які майже не лишили слідів у романських мовах, були замінені займенниками *iste, ille, ipse*, які, до речі, часто плутають. *Ipse* могло також мати значення *idem*. Односкладові слова *tot* та *quot* перетворилися на *tanti* та *quanti*. Прислівники *hinc, inde, unde, ubi* часто вживалися замість *ab, ex, de* + вказівний займенник.

Зворотний плеонастичний займенник часто додавався до дієслова, наприклад: *ambulare sibi, vadere sibi* або *vadere se, fugere sibi* (див. іт. *andarsi, fuggirsi*, ісп. *irse, huirse*, фр. *s'en aller, s'enfuir*).

Крім того, слід згадати, що *toti* та *quique* вживали замість *omnes*, а відносні займенники *quisquis, quicumque* плутали з неозначеними займенниками *quivis, quisque*.

Майже всі синтетичні форми майбутнього часу латинської мови зникли, не лишивши слідів у романських мовах. Вони почали зникати через надмірне вживання перифрастичних зворотів, що видно з літератури починаючи з імператорських часів. *Debere, velle, habere* + інфінітив, таким чином, часто виражали не лише обов'язок і волю, а й часову майбутню дію; див. святий Августин, *In evang Joh., 4, 1, 2 tempestas illa tollere habet totam paleam* "ця буря знесе всю соломину". У реченнях мети й наслідку дієслова *debere, velle, posse, valere* часто служили для зміцнення (підкріплення) поняття умовного способу; замість *ut hoc faciatis* часто вживався зворот *ut hoc facere debeat*.

Відкладні форми вийшли з розмовної мови; у текстах зустрічаємо *horto, uto, vesco*. Перфекти ж типу *mortuus est, secutus est* навпаки добре збереглися і навіть послужили прикладом для новацій, таких як *interitus est, ventus est*, які іноді зустрічаються у текстах Середньовіччя. Однак здається, що синтетичний пасив *laudatus est=laudatur* або перфект *habeo laudatum=laudavi* розповсюдився (поширився) лише після падіння Імперії.

Тоді як супіни виходять з ужитку – вживання інфінітива є все більш поширеним. Він часто вживається після дієслова *facere* у такому звороті, як *facere aliquem venire*, "викликати когось". У старих версіях Біблії вперше знаходимо інфінітив, якому передусе прийменник *ad*: *carnem dare ad manducare* (конструкція, яка була дуже популярною у розмовній мові в Середньовіччі). Звідси,

насиченість текстів виразами типу *dare aliquid manducare* і *dare aliquid ad manducandum*.

Аблятив герундія часто замінювався дієприкметником теперішнього часу для вираження співвідношення: фраза *redierunt dicendo psalmos*, взята з *Peregrinatio Aetheriae* намагалася витіснити *redierunt dicentes psalmos* і мала в собі риси романської конструкції (“повертаються псалми співаючи” (<*cantando*)).

У пізній повсякденній мові смисл прислівників підкріплювався прийменником: *in simul, in ante, ab ante, a foris, de foris, ab intus, de intus*. Багато з цих нових прислівників виступали також у ролі прийменників. Слід згадати такі сполучення прийменників, як *de ab* (>іт. *da*), *de ex* (фр. *dès*).

Характерною для пізньої латини була плутанина сполучників. Таким чином, сполучник *nam* іноді набував протиставного значення, *autem* вживався замість *nam, seu* та *vel* замість *et*. Через таке послаблення смислу велика кількість сполучників, зокрема *sed, autem, at, verum, nam, enim*, зникла з повсякденного вжитку. Але вони з’являлися у літературній латині, що було досить несподіваним: *nes non etiam et* замінює *et, ideoque, iamque, tam - quamque* та інші вирази, що містять *-que* плеонастичне (відомо, що *-que* зникло з розмовної мови імператорських часів).

Сполучник *quod* з’являється майже всюди. Часто зустрічаються звороти типу *dico quod* (або *eo quod, quia, quoniam*), *timeo quod, volo quod* (або *quatenus, qualiter, quo*), *ante quod, post quod, pro quod*.

Звичайно, відбувалося ще багато лінгвістичних змін, що заслуговують уваги, але про них ми поговоримо пізніше. Додамо лише кілька загальних фактів, що стосуються лексики. Односкладові слова часто замінювалися дво- або багатоскладовими. Таким чином, *eo, eunt* стали односкладовими, а *is, it* були усунені з відмінювання і більше не відмінювалися у теперішньому часі, який у пізній латині мав форми *vado, vadis, vadit, imus, itis, vadeunt*, про що свідчать тексти. Зменшувальні слова та ітеративні дієслова були більш експресивними ніж прості слова. Казали переважно *agnellus* замість *agnus*, *cantare* замість *canere*. Складні дієслова підкріплювалися додаванням нового префіксу, наприклад: *adpertinere, superelevare*.

Незважаючи на зміни, описані вище, розмовна мова Пізньої Римської Імперії загалом зберегла латинську структуру, а падіння римської влади не призвело до безпосередніх новацій.

¹Про вивчення адміністративного стилю Римської Імперії див. A.Fridh, Terminologie et formules clans les Varias de Cassiodore, Göteborg, 1956; ²детальне дослідження цього аспекту див. Chr. Mohrmann, Etudes sur le latin des chrétiens, I-III; ³див. E.Löfstedt, Syntactica, II с. 452 і 453 та Late Latin с. 81 і 82; G.A.Beckmann, Die Nachfolgekonstruktionen des instrumentalen Ablativs, с. 84 і 85; ⁴Описуючи історію розмовної латини, ми зверталися до підручників романістів. Поглиблено дослідив це питання V.Vдддпнен, Introduction au latin vulgaire; ⁵див. Т. Andre , Bulletin de la Soc. de linguistique de Paris, L III, 1957-1958, с. 138-139 приклади було взято з Latomus, XV, 1956, с. 354. Просодичні зміни, про які говориться вище описані у Introduction a l'e tude de la versification latine me die vale, с. 10-11.

Г.М. Насенко, канд. філол. наук

ПРИЧИНИ ЗВУКОЗМІН У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена розглядові проблеми причини звукозмін у сучасній історичній фонетиці та фонології української мови.

The present article deals with the prolem of causes of phonetic changes in historical phonetics and phonology of the Ukrainian language.

Проблема причин мовного розвитку перебувала в центрі уваги дослідників ХІХ століття. Аналізуючи всі відомі на той час концепції, Ф. де Соссюр відзначав: «Вплив клімату, расова схильність, тенденція до найменшого зусилля існують постійно або принаймні довго – тоді чому ж вони діють лише час від часу, то в одній точці фонологічної системи, то в іншій? В історичній події повинна існувати причина, що її зумовила, - проте ми так і не знаємо, що ж саме в кожному випадку спонукає до зміни, причина якої в загальному вигляді існує вже віддавна.»¹ Внутрішні процеси, пов'язані з перетворенням фонологічних систем, пізніше особливо цікавили А.Мартіне, котрий обґрунтував ідею «принципу найменшого зусилля» як першоджерела мовного розвитку. Він принципово стверджував, що діахронічні закономірності неможливо зрозуміти без структурного підходу до звукового боку мови, для цього ж необхідно враховувати реальні акустичні і/або артикуляторні